

5 Naar het einde

Tot nu toe hebben we de Amsterdamse NSB leren kennen als een levendige club. De leiding klaagde misschien over de inzet, maar in feite lieten veel leden zien dat ze wel wisten wat werken was. Ze hadden hun lot verbonden aan het nationaalsocialisme en wilden er de handen voor uit de mouwen steken – al had de een wat meer aanmoediging nodig dan de ander. Maar al die tijd ging het ook goed met de Duitse oorlogsinspanning. We weten nu dat die voorspoed zou eindigen, maar destijds wist uiteraard niemand dat. De meeste NSB'ers zagen geen reden om te twijfelen aan de onvermijdelijkheid van de nationaalsocialistische eindoverwinning in Europa. In die situatie was het natuurlijk geen enorme opgave om enthousiast mee te bouwen aan de Nieuwe Orde.

Vanaf 1943 begon de wind echter duidelijk te draaien. De ontwikkelingen aan het front dwongen de Amsterdamse NSB'ers om stilletjes rekening te gaan houden met de mogelijkheid van een geallieerde overwinning. Een golf van anoniem geweld tegen nationaalsocialisten deed bovendien het ergste vermoeden voor de eventuele dag van de Duitse terugtocht. Als straatvechters, Jodenjagers en verraders waren de Amsterdamse NSB'ers de schrik van hun stadgenoten, maar nu sloop de angst in de beweging zelf. De grote vraag was uiteraard welke gevolgen dit had voor de slagkracht van de Amsterdamse NSB en voor de verhouding tussen de NSB'ers en de buitenstaanders.

De stille haat van de anti's

Rond de jaarwisseling van 1942 op 1943 liep de reputatie van het schijnbaar onoverwinnelijke Duitse leger voor het eerst schade op. De Wehrmacht leed aan het Oostfront en in Noord-Afrika enkele gevoelige nederlagen. In Amsterdam probeerde de illegale CPN de Duitse verliezen aan te grijpen om de bevolking uit haar lijdzame houding te doen ontwaken. De communisten startten een publiekscampagne met pamfletten en affiches. Ze leken bovendien de hand te hebben in een reeks bomaanslagen die eind januari het Rembrandttheater en een gebouw van de WA in vlammen deden opgaan.

Ook andere Amsterdamse verzetsmensen kwamen in actie. In februari 1943 pleegden zij drie aanslagen op prominente NSB'ers. De eerste mislukte. De Joodse student Rudi Bloemgarten drong op 2 februari de woning binnen van procu-

Een spotprent over de NSB. Het liedje over de 'rasplebeër' was in oorlogstijd bijzonder populair. (Stadsarchief Amsterdam)

reur-generaal Jan Feitsma, maar trof daar in eerste instantie niemand. Toen hij plotseling tegenover de zoon van Feitsma stond – een Oostfrontvrijwilliger op verlof – schoot Bloemgarten hem in de borst. De zoon was zwaargewond, maar overleefde het. De tweede aanslag verliep soepeler. Zenuwarts Gerrit Kastein en student Jan Verleun belden op 5 februari aan bij Hendrik Seyffardt, die zojuist was benoemd in het schaduwkabinet dat Mussert in het leven had geroepen ter voorbereiding van zijn gehoopte machtsovername. Seyffardt deed zelf open en werd door Verleun tweemaal in de buik geschoten. Hij stierf een dag later. Op 7 februari kwam Kastein opnieuw in actie. Hij belde aan bij Hermannus Reydon, een ander lid van het schaduwkabinet. Reydons vrouw deed open. Kastein schoot haar dood en wachtte achter de voordeur. Toen Reydon thuiskwam schoot Kastein hem in de rug. Reydon raakte zwaargewond en stierf enige maanden later.¹ Hierna stokte de reeks moordaanslagen. In maart volgde wel de bekende brandstichting bij het bevolkingsregister aan de Plantage Middenlaan.

De Amsterdamse bevolking liet zich door deze verzetsacties niet wakker schudden. Dat bleek wel tijdens de landelijke stakingsgolf die eind april 1943 uitbrak, toen bekend werd dat de in 1940 gedemobiliseerde Nederlandse soldaten in krijgsgevangenschap werden teruggeroepen. In vergelijking met de rest van het land was de bereidheid tot protest in Amsterdam teleurstellend. Alleen bij Werkspoor en de Nederlandse Dokmaatschappij werd massaal gestaakt.² De angst voor represailles zat er nog steeds goed in bij de Amsterdamse bevolking, die door de Februaristaking meer had meegemaakt dan de rest van het land. De aanslagen op NSB'ers waren om die reden ook impopulair. 'Voor ons zullen de gevolgen wel weer niet aangenaam zijn', schreef een toch fel tegen de NSB gekante Amsterdamse ontstemd in haar dagboek na een aanslag op een NSB-echt-paar. 'Meestal worden we er niet beter op als er zulke dingen gebeuren.'³

Voor de meeste tegenstanders van de NSB was anonieme terreur net zomin een optie als publieke provocatie. Hun haat zocht daarom buiten het zicht van de vijand een uitweg. Onderling lachten ze NSB'ers achter hun rug uit. Wanneer het hard regende tijdens een NSB-optocht bijvoorbeeld. Of toen Mussert in een toespraak per ongeluk de Engelse uitdrukking 'last but not least' gebruikte. '... wij die hier bij de radio alles hadden aangehoord lachten ons slap. Gek, waarom zouden we niet lachen, het is beter dan huilen.'⁴ Talloze gedichtjes en mopjes over de NSB werden doorverteld en overgeschreven:

Satan de schepper

God schiep den mensch,
God schiep het vee,
Maar niet de N.S.B.
Dat wan gedrocht van haat en nijd,
Schiep Satan in zijn vrijen tijd.⁵

Menigeen verkneukelde zich bovendien over het vertrek van jonge NSB'ers naar het Oostfront – 'Men gunt het zel', 'Dat ruimt hier op' – en over de overlijdens-advertenties die vervolgens in de nationaalsocialistische bladen verschenen: de 'wekelijksche opruiming bij de NSB'.⁶

In veel mopjes werd alvast vooruitgekeken naar de afrekening die de NSB'ers na de bevrijding te wachten stond. Wat is de overeenkomst tussen een Hollandse vlag en een NSB'er? 'We zien ze allebei graag hangen', luidde het antwoord.⁷ Het fantaseren over 'bijltjesdag' was vanaf het begin van de oorlog een favoriet tijdverdrijf. Al in de eerste maanden van de bezetting werd in een populair gedichtje over Mussert naar deze dag verwezen:

Steek, MISLEIDER, je hand omhoog
Krijsch maar luid: 'Hou Zee...'
Straks komt het Oranje-Volk weer vrij
En wordt je kreet: 'Oh Wee...'⁸

Voor sommigen was de kwestie heel simpel. 'Hier staat het voor ons allen vast dat wij met deze bende zullen afrekenen en die voor goed uit ons volksleven zullen uitsnijden, hoe is ons onverschillig', schreef een Amsterdammer in 1941 in zijn dagboek.⁹ 'Er zal geen enkele het overleven. Weg met die vullis', schreef een Amsterdamse in datzelfde jaar.¹⁰ Anderen gingen gedetailleerder te werk. De onderwijzer uit Amsterdam-Zuid bijvoorbeeld. Nu hij de straat niet meer opging om NSB'ers te sarren, had hij de tijd om een uitgebreid strafsysteem te ontwerpen. De leden van de NSB die 'hun medeburgers geërgerd' hadden door het dragen van het insigne, moesten van hem maximaal drie maanden de cel in. NSB'ers die anderen verraden hadden, kregen minstens tweemaal de tijd die hun slachtoffers vast hadden gezeten. Leden van de WA werden voor maximaal tien jaar verbannen uit Nederland, en wanneer ze eerder terugkwamen, werden ze gefusilleerd. Voor leden van de Waffen-SS was volgens deze plannenmaker alleen de doodstraf zwaar genoeg.¹¹ De onderwijzer verrichtte voor deze vervolgingen tevens alvast enig inlichtingenwerk. Op de verjaardag van Hitler noteerde hij de nummers van de huizen waar de vlag uithing.¹² Ook een andere Amsterdammer verzamelde in zijn dagboek namen van NSB'ers 'die we goed moeten onthouden voor den dag van de afrekening!'¹³

De haat tegen NSB'ers was in het derde bezettingsjaar kortom minstens even sterk als in de eerste twee jaren, maar kwam nu op een andere manier tot uiting. De strijd om de straat, met zijn vele provocaties en vechtpartijen, was gestreden. De meeste tegenstanders durfden de confrontatie met NSB'ers niet meer aan te gaan. Ze uitten hun gevoelens nog slechts in onderlinge gesprekken of in fantasieën over een toekomstige afrekening. Een kleine groep was daarentegen geradicaliseerd en bestreed de NSB'ers vanuit de illegaliteit met dodelijk geweld.

Nu we midden in de oorlog zijn beland, is het interessant om te zien wat op dit moment de belangrijkste bezwaren tegen de NSB waren. Dat er veel Amsterdammers waren die de NSB verfoeiden is duidelijk, maar wat werd de NSB'ers precies het zwaarst aangerekend? In dagboeken uit de oorlog zijn daar aanwijzingen voor te vinden.

Als grootste verwijt aan de NSB gold het verraderlijke karakter van de beweging. Voorop stond daarbij de onuitwisbare zonde van het landverraad. Het gerucht over de hulp van de NSB aan de Duitse troepen in mei 1940 hield hardnekkig stand.¹⁴ Het landverraad dat de NSB'ers verweten werd, ging echter verder dan het vermeende verraad in de meidagen. Een Amsterdamse gemeentebtenaar ging in zijn dagboek uitgebreid in op het dagelijks voortgaande landverraad van de NSB'ers. Zo schreef hij vol afgrijzen over het geld dat NSB-vrouwen inzamelden voor het Duitse Rode Kruis. Dat zij geld aanboden aan 'mevrouw Seyss Inquart' maakte hen tot 'landverraderlijke wijven'.¹⁵ Ook de medewerking van NSB'ers aan de Duitse campagne tegen de koninklijke familie droeg niet bepaald bij aan hun populariteit. De onderwijzer uit Amsterdam-Zuid noemde de 'verguizing van het Oranjehuis' in 1941 zelfs het ergste wat de

NSB op haar geweten had.¹⁶ Naast landverraad rekenden de niet-nationaalsocialistische Amsterdammers de NSB'ers ook persoonlijk verraad zwaar aan. De woede spat in het dagboek van de onderwijzer van de bladzijden wanneer hij beschrijft hoe NSB'ers politieke tegenstanders en onderduikers verklekten bij de Duitse autoriteiten.¹⁷

Als kwade eigenschap van de NSB'ers noemden Amsterdammers in hun dagboeken daarnaast vaak crimineel en zedeloos gedrag. De leden van de beweging waren berucht om hun activiteit in de zwarte handel.¹⁸ Ook de diefstal van Joods bezit werd hun nagedragen. 'Niets is voor die vandalen veilig.'¹⁹ Straatgeweld tegen Joden en politieke tegenstanders droeg verder bij aan het slechte imago van de NSB'ers.²⁰ Zulk onwettig gedrag paste in het algemene beeld dat de leden van de NSB moreel gezien in alle opzichten tekortschoten. Ze werden in verband gebracht met allerlei vormen van onzedelijkheid, zoals alcoholisme, fraude en seksuele abnormaliteit.²¹ In dat opzicht was het een bijzonder dankbaar gegeven dat Mussert met zijn tante getrouwd was.²² Het is opvallend dat bij kritiek op NSB'ers in onze steekproef van Amsterdamse oorlogsdagboeken vaker gewag gemaakt wordt van zulke karakterfouten dan van de bijdrage van de NSB'ers aan de Jodenvervolging.²³

Een andere bron van haat tegen de NSB waren de voordelen die haar leden aan hun lidmaatschap ontleenden. Terwijl de rest van de bevolking het steeds zwaarder te verduren kreeg, ontvingen de NSB'ers extra voedselbonnen, werden ze vrijgesteld van strenge regels en kregen ze de mooiste baantjes, die soms zelfs speciaal voor hen werden gecreëerd. Veel Amsterdammers stoorden zich hier enorm aan.²⁴ De onderwijzer uit Amsterdam-Zuid wond zich bijvoorbeeld vreselijk op toen na een bijeenkomst van de NSB om half elf 's avonds trams klaarstonden bij het Concertgebouw. Hij foeterde dat een Amsterdammer die na achten voor zijn zieke vrouw naar de dokter of de apotheker liep vanwege de spertijd werd opgesloten, terwijl een NSB'er die een feestje had netjes werd thuisgebracht.²⁵

De uitzonderingspositie die de nationaalsocialisten genoten, versterkte kortom de tweedeling tussen NSB'ers en niet-NSB'ers. Daar kwam nog eens bij dat de NSB'ers die dankzij hun lidmaatschap carrière maakten, door hun omgeving vaak als incompetent en corrupt ervaren werden.²⁶ De algemene inschatting van het niveau van de nieuwe NSB-bestuurders kwam goed naar voren in een mopje dat in 1941 de ronde deed. Vier dieren ontsnapten uit Artis: een papegaai, een ekster, een koe en een ezel. Drie van hen kwamen snel weer terug, want de papegaai merkte dat iedereen elkaar al nasprak, de ekster zag niets blinkends meer dat hij mee zou kunnen nemen, en de koe trok zo veel bekijks dat ze er verlegen van werd. 'Alleen de ezel keerde niet terug; die kwam op de brug een paar N.S.B.-ers tegen, die met hem in gesprek raakten en hem zoo intelligent vonden, dat ze hem onmiddellijk tot burgemeester benoemden.'²⁷

Het is al met al geen fraai beeld dat de tegenstanders van het nationaalsocialisme van de NSB'ers schetsten. De Nederlandse nationaalsocialisten waren in de ogen van veel Amsterdammers verraders, zedeloze criminelen en incompetenten profiteurs. De weerzin tegen de NSB overtrof vaak nog de afkeer van de Duitse bezetter.²⁸ 'Het Duitse leger gedraagt zich zeer behoorlijk,' schreef een Amsterdamse huisvrouw in haar dagboek, 'daar hoort men geen klachten over, die hebben een goede discipline. Maar onze eigen NSB allemaal mensen die niets waren, niets hadden die stelen nu de broodkruimels en maken zich aan machtswellust schuldig die bij de beesten af is.'²⁹ Toch moet opnieuw worden opgemerkt dat het oordeel over de gemiddelde NSB'er lang niet altijd opging voor de individuele NSB'er. Terwijl bijvoorbeeld de angst voor verraad door onbekende NSB'ers groot was onder Amsterdammers, blijkt uit onze steekproef van de CABR-dossiers dat de meeste NSB'ers door hun kennissen niet werden geveesd.³⁰

In de laatste twee jaar van de oorlog zou die angst voor onbekende NSB'ers onder de tegenstanders van het nationaalsocialisme aanhouden. Maar daarbij kwam de angst van NSB'ers voor hún tegenstanders.

'Het gaat mis!'

In de loop van 1943 ging het er voor de nationaalsocialisten steeds slechter uit. In februari verloor Duitsland de slag om Stalingrad. In de zomer drong het Russische leger de Duitse troepen ver terug, waardoor het front bij Kiev kwam te liggen. De geallieerden zetten hun opmars in Noord-Afrika ondertussen voort en landden in juli op Sicilië. Mussolini werd hierop door zijn binnenlandse tegenstanders afgezet. Toen de geallieerden begin september Zuid-Italië binnenvielen, werd bekend dat de Italianen zich in het geheim over hadden gegeven. Veel wees er kortom op dat de Duitsers aan de verliezende hand waren. In Amsterdam leidde het bericht over de Italiaanse capitulatie tot grote vreugde. 'De geheele dag was de stemming in de stad alleraardigst', schreef een Amsterdamse huisvrouw in haar dagboek. 'De mensen feliciteerden elkaar, je zag enkel vrolijke gezichten. Jongens liepen Nederlandsche liedjes te fluiten, iedereen was in zijn schik. Alleen alles wat Duitsch was en tot de NSB behoorde trok een lang gezicht.'³¹

Kort na de Italiaanse capitulatie sloeg de stemming in de stad weer om. Uit Italië kwam het teleurstellende bericht dat Mussolini door Duitse troepen was bevrijd en aan het hoofd was gesteld van een tegenregering in Noord-Italië. Zo snel zou het dus niet gaan met die bevrijding. Opnieuw maakte zich een sombere en gelaten stemming meester van de stad.³² Uit het gezichtspunt van de NSB verkeerden de niet-nationaalsocialistische Amsterdammers echter in een luxepositie. Zij waren teleurgesteld dat de bevrijding, die er toch wel zou komen, op

zich liet wachten. De NSB'ers moesten echter leven in de wetenschap dat de bijl-tjesdag, die sommigen al sinds het begin van de oorlog vreesden, steeds waar-schijnlijker werd – hoewel een aantal kameraden tot op de laatste dag in de Duitse overwinning bleef geloven. In juni 1944 laaide de vreugde van de meeste Amsterdammers na de geallieerde landing in Normandië weer op, en opnieuw volgde snel de teleurstelling dat het allemaal zo lang duurde. Ondertussen maakten veel NSB'ers zich zorgen. Zij konden slechts hopen op een miraculeuze ommekeer.

In een golf van aanslagen kondigde de grote afrekening zich alvast aan. Waar liquidaties van NSB'ers in de eerste oorlogsjaren een absolute zeldzaamheid waren, deden die zich in 1943 landelijk al één of twee keer per maand voor, en vanaf 1944 zelfs een- of tweemaal per week.³³ In Amsterdam bleef het op dit vlak weliswaar betrekkelijk rustig en was er slechts een enkele geruchtmakende zaak – zo werd de NSB'er Jan Kemp eind 1943 in zijn eigen café geliquideerd³⁴ – maar de berichten over aanslagen in de rest van het land waren ook voor de Amster-damse NSB'ers niet te missen. Bovendien werden NSB'ers het slachtoffer van mishandeling en vernieling. *De Daad* drukte de kameraden op het hart om iedere aanval onmiddellijk bij de kringleider te melden en ondanks het geweld de lief-de voor het vaderland vooral niet te verliezen.³⁵ Vanaf 1943 ging het vanuit nationaalsocialistisch oogpunt kortom steeds slechter. Het vertrouwen in een snelle Duitse overwinning kreeg de ene klap na de andere, terwijl NSB'ers in eigen land hun leven niet meer veilig waren. Die ontwikkelingen misten hun effect op de NSB niet.

Veelzeggend was een artikel op de voorpagina van *VoVa* van 21 mei 1943. 'Steiler wordt het pad', luidde de kop. Uit brieven aan de leiding was gebleken dat veel leden gefrustreerd waren over de moeizame opbouw van de Nieuwe Orde. Dat had volgens het stuk ernstige gevolgen voor hun enthousiasme. 'Zij worden daardoor ongeduldig en in sommige gevallen "moedeloos". Zij dreigen hun geloof te verliezen.'³⁶ De rapporten van zowel Duitse als Londense inlichtingen-diensten spraken zelfs van een crisistemming in de NSB.³⁷ In Amsterdam was goed te merken dat de NSB het tij tegen kreeg. De interne rapporten werden korter en maakten steeds vaker melding van problemen, zoals geldgebrek.³⁸ In de zomer van 1943 begon de *VoVa*-verkoop voor het eerst te stagneren en zelfs langzaam terug te lopen. 'Er vallen lezers af,' schreef *De Daad*, 'niet omdat ze dat willen, maar uit angst. Stel je voor: de wind slaat om en ze vinden zoo'n krant bij je thuis.'³⁹

Dat gevoel van angst begon in nationaalsocialistische kring breder te leven. De serie aanslagen op prominente NSB'ers door Amsterdamse verzetsmensen van februari 1943 maakte grote indruk op de leden van de beweging. Er werd gefluisterd dat er veel meer prominente NSB'ers om het leven waren gebracht, maar dat dit nu nog geheim werd gehouden. De eerder vermelde Amsterdamse procureur-generaal Feitsma, wiens zoon bij een van de aanslagen door een kogel

De wensdroom der gevluchte Joden

Twee spotprenten over bijltesdag uit NSB-kranten. Links Volk en Vaderland, 30 januari 1942; rechts Het Werkende Volk, 13 mei 1942.

werd getroffen die voor senior was bedoeld, kon niet meer rustig werken zonder een revolver op zijn bureau. Zijn Haagse collega Robert van Genechten kreeg naar aanleiding van de aanslagen zelfs een zenuwinzinking en deed een mislukte zelfmoordpoging. Hij werd opgenomen in een neurologische kliniek en kon volgens geruchten alleen nog maar uitbrengen: 'Het gaat mis! Het gaat mis!'⁴⁰ Veel NSB'ers voelden eenzelfde behoefte als Feitsma en vroegen bij hun leiding om een wapen. In april 1943 werd hier zelfs een vaste regeling voor getroffen, inclusief vijfdaagse schietcursus. Voor de leden die de cursus afronden bleek er meestal echter geen wapen beschikbaar te zijn.⁴¹

Vooral over bijltesdag maakten de Amsterdamse NSB'ers zich ernstige zorgen. Dat moment van afrekening figureerde al langer in hun gesprekken en angstdromen. Begin 1942 verschenen er in de media van de NSB zelfs spotprenten over. In die bladen gingen verwijzingen naar bijltesdag echter lange tijd gepaard met stoere taal. Op een van de prenten staat te midden van honderden flinke wa-mannen één zielig figuurtje met een bijltje.⁴² De anti's verheugden zich misschien op de afrekening, maar er was heus geen NSB'er die daar bang voor was!

Wanneer er idioten zijn, die meenen dat zij op zekeren dag met bijlen en messen de nationaal-socialisten, hun vrouwen en kinderen te lijf zullen kunnen gaan, dan moeten zij goed weten, dat duizenden gewapende mannen hun revolvers zullen laten afgaan, alvorens de bijltjes ook maar opgeheven kunnen worden!⁴³

In de loop van 1943 verdween die onverschrokken taal echter en gaf *De Daad* toe dat veel NSB'ers wel degelijk bang waren. In de zomer klaagde het blad over 'zwakke broeders' binnen de beweging die zich 'niet meer los kunnen maken van de gedachte, dat "het nu misgaat" en met angst en vreeze het einde afwachten'. Deze leden verspreidden 'defaitistische verhaaltjes' die 'weliswaar elke grond missen, maar toch niet nalaten op soortgenoten indruk te maken'.⁴⁴ Het was de nachtmerrie van iedere NSB'er: wat als de rollen zich weer zouden om-draaien? In het NSB-spotkrantje uit oktober 1943 stak de schrijver de draak met deze rolverwisseling: 'Aanbieding.' Jood, die wil opduiken, biedt hut aan aan N.S.B.-er, die wil onderduiken.' Jodenjagers realiseerden zich dat er binnenkort wellicht op hen zou worden gejaagd. Een van hen ging daarom in september langs bij een pension op het Raphaelplein in Zuid. Het was niet zijn eerste bezoek. Die zomer had hij van pensiongasten de tip gekregen dat er Joden zaten ondergedoken. Verschillende keren had hij tevergeefs naar de schuilplaats gezocht. In augustus lukte het hem met zijn collega's uiteindelijk om de onder-duikers te vinden. Het bleken de Joodse ouders en broer van de pensionhoudster te zijn. Zijzelf was gemengd getrouwd en hoefde daarom niet mee. Nu, een paar weken later, stond de Jodenjager weer bij haar op de stoep. Hij maakte zich zorgen over de geallieerde opmars en herinnerde zich die prachtige, schier onvindbare schuilplaats in haar pension. Mocht hij op bijltjesdag misschien van die schuilplaats gebruikmaken? De pensionhoudster, waarschijnlijk even bang als de Jodenjager, beloofde het.⁴⁵

Sommige NSB'ers keerden de beweging de rug toe in de hoop dat zij op die manier gespaard zouden blijven bij de afrekening. Liet *De Daad* hen maar 'wankelmoedigen' noemen, die hun heil zochten in een 'smadelijken vlucht' – zij kozen eieren voor hun geld.⁴⁶ Ook in onze steekproefgroep bevindt zich een aantal Amsterdamse NSB'ers dat de beweging in 1943 verliet.⁴⁷ Een Amsterdamse journalist was een mooi voorbeeld van zo'n 'draaikont'. Hij was pas in 1941 lid geworden, volgens zijn eigen verklaring vooral om een baan bij het Keesings Historisch Archief te krijgen. Wel zei hij al langer in het nationaalsocialisme te hebben geloofd. Hij verklaarde spoedig spijt te hebben gekregen van zijn lidmaatschap. In zijn persoonsdossier vinden we verschillende getuigenverklaringen van collega's die vertellen dat deze man in het voorjaar van 1943 van mening veranderde. Toen het slechter ging met de Duitsers, nam zijn openlijke sympathie voor het nationaalsocialisme af. Ineens haalde hij zijn portret van Hitler van de muur en hing hij er een Nederlandse vlag op. Hij begon zich volgens zijn col-

lega's anders te uiten en droeg vanaf dat moment ook bij aan steun voor een ondergedoken collega. De collega's hadden naar eigen zeggen ook actief bijgedragen aan de draai van de NSB'er in hun midden. Omdat ze bang waren dat hij hun illegale drukpraktijken zou verraden, besloten ze deze in hun ogen 'slappe figuur', die men kon 'krijgen waar men hem hebben wilde', te bewerken. Ze praatten op hem in en overtuigden hem van zijn onterechte vertrouwen in het nationaalsocialisme. Door dit alles draaide hij 180 graden en werd hij volgens velen zelfs anti-Duits.⁴⁸

Verreweg de meeste personen in onze steekproefgroep bleven echter lid. Zij zagen in de tegenslagen die het nationaalsocialisme te verduren kreeg geen aanleiding om hun lidmaatschap op te zeggen, laat staan om aansluiting te zoeken bij het andere kamp. Dat was niet altijd uit koppig idealisme. Sommigen van de blijvers verklaarden na de oorlog dat ze wel eerder uit de NSB wilden treden, maar dat ze dit niet konden of durfden omdat ze er al te diep in zaten.⁴⁹ Ze wisten dat hun een straf boven het hoofd hing en dat het eigenlijk niet meer zoveel uitmaakte als ze nu nog voor hun lidmaatschap bedankten. Ze bleven daarom lid, maar het vuur was eruit. Er waren daarentegen ook Amsterdamse NSB'ers die uit volle overtuiging lid bleven. Zij vonden het laf om weg te rennen als het slecht ging.⁵⁰ Ze geloofden nog heilig in het nationaalsocialisme en wilden tot de laatste snik doorvechten. Zo was er een Amsterdamse die tot het najaar van 1944 trots bleef rondlopen met het NSB-speldje op haar jas.⁵¹

Het is opvallend dat niet-NSB'ers deze trouw aan de beweging vaak positief beoordeelden. Buitenstaanders lijken dikwijls respect te hebben gehad voor NSB'ers die niet meteen de handdoek in de ring gooiden toen de toekomst er beroerd begon uit te zien.⁵² Voor de NSB'ers die plotseling de Oranjeklant uitgingen nu het tegenzat, hadden veel Amsterdammers geen goed woord over. De tegenstanders van de NSB waren niet van zins om deze spijtoptanten hun vlucht in de anonimiteit te gunnen. Een Amsterdamse NSB'er concludeerde eind 1942 al dat hij op het verkeerde paard gewed had. Hij zegde zijn lidmaatschap op, verhuisde met zijn gezin naar een andere buurt en vertelde zijn zoon dat de voorbije periode nu was afgesloten en er niet meer over mocht worden gesproken. Maar hij werd al snel ontmaskerd. Een 'anti' uit zijn oude buurt bracht 's nachts een bezoek aan zijn nieuwe woning. Toen de spijtoptant de volgende ochtend uit zijn voordeur stapte, zag hij wat er op zijn huis geschilderd was: 'Hier woont een NSB'er'.⁵³ Van dat etiket kwam hij niet meer af.

Een laatste ervaring

In september 1943 hingen verschillende NSB'ers in de Waalstraat de vlag uit ter gelegenheid van het negenjarig bestaan van de Jeugdstorm. Een tegenstander van de beweging hing uit protest de Nederlandse vlag buiten. NSB'ers uit de